

Egy magatartás buktatói

I.

A remekműveknek sok-sok hiteles és egymást kiegészítő olvasatuk van. A *Gyász* e remekművek közül való. Eddigi elemzései sok-sok lényeges vonását feltárták már, összeillesztésük e regény lenyűgöző gazdagságát mutathatná meg. Németh László életművének a legtömörebb és legmélyebb értelmezését maga Németh László adta *Negyven év* című pályaképrajzában. A *Gyász* elemzései szinte szükségszerűen abból a néhány sorból indulnak ki, s ágaznak sokfelé, melyet maga Németh László írt róla ebben a tanulmányában: „A legnagyobbat, nőalakjaimat azonban Szophoklész től s tán Olümpia szobraitól kaptam: attól a férfiak fölé nőtt női nagyságot (mely szép egységet kínált a bennem levő férfiszenvédélynek s nőies érzékenységnek), ezektől a becsvágyat, hogy az emberi külsőhöz ragaszkodva isteni lényeket teremthessenek. Az első mű, amelyben ez – amennyire korunkban lehetséges – sikerült is: a *Gyász* volt. Indítást rá első kislányunk halála adott, záróképét, a temetőjáró szép fiatalasszonyt férjét-fiát vesztett unokanővérem történetéből kaptam. A regény helyes címe mégis inkább *Büszkeség* lehetne; ez dermesztette bele a falu szemétől ellenőrzött parasztasszonyt, aki méltó akart a csapáshoz maradni, a vágyakozó élet egy-egy moccanása után mind vadabb elzárkózásban, míg csak élő szobor nem lett belőle.”¹ Együtt van ebben a jellemzésben a közvetlenül személyes élményi háttér és a modell, a görögség ösztönzése, a szoborszerűség, a gyász és a büszkeség bonyolult kapcsolata és a paraszttársadalom természetellenes magatartásra kényszerítő hatása. Arra pedig *A Gyász elé* című tanulmányában utal Németh László, hogy bár regénye a mezőföldi novellákban megismert embervilágból nőtt ki, azoktól mégis lényegesen különbözik, mert közben az író – görög korszaka révén – távlatot nyert ahhoz a világhoz, s így a realizmusból kiindul, de azon túlmutató tö-

mörítés, jelképteremtés lett a regény leginkább jellemző műfaji jegye.² A jelképteremtés felé vezetett Németh László s saját élethelyzete is a harmincas évek legelején: elidegenedve Babbitstól és a *Nyugattól*, önmagát kirekesztve az íróársadalomból, a publikálást is abbahagyva, magába záródik. „A parasztasszony vad gyászában ez a száműző büszkeség talált szócsovet, Szophoklész nőalakjaiban pedig bátorítót s egyben klasszikus fékezőt, hogy a megütött hangot vállalni merjem, s a szenvedélyt szoborszerű formába szorítsam.”³

Eme alapvető eligazítások mellett Németh László még igen sok ötletet, gondolatot adott a későbbi szakirodalomnak ahhoz, hogy Kurátor Zsófi görögös vonásait föl-tárja, s körütekintően elemezze. Egész életművének egyik alapkonfliktusa, a nemes minőségű személyiség és a hozzá méltatlan környezet tragikus ütközése Szophoklész drámáiban örök érvényű mintát talált éppúgy, mint a nagy hőfokú szenvedély és az emelkedett, hősi erkölcsi tartás konfliktusa. Nyilvánvaló, hogy maga Németh László regényének ezt a görögös vonását tartotta legfontosabbnak, mert ebben talált támaszt életlátomásának feloldhatatlan tragikumára.

A regénynek ezt a görög tragédiákra emlékeztető vonását igen gazdagon, árnyaltan bemutatta már a szakirodalom. Kurátor Zsófi szoborszerűségét, melyet egyébként a szöveg is hangsúlyoz, már Schöpflin Aladár fülszövege is kiemelte, Illyés Gyula a drámai szerkezetre, az antik görög és a protestáns vonások egymásba simulására, a görög kórusok és a „kiskapuk mögött összehajló vénasszonyok” szövegének jellegbeli és funkcionális hasonlóságára mutatott rá.⁴ A görög jellegre vonatkozó megállapításokat összegzi Cs. Varga István *Archetípus és regényforma: a Gyász* című tanulmánya, melynek részben Németh Lászlótól vett alcímei is a görögös és balladai vonásokat emelik ki: *Regényemben Élektra lázadoz, Archaikus istennőtörző, illetve Balladisztikus atmoszféraművészt.*⁵

A görög vonások a főalak szoborszerűségét, tömörszerűségét hangsúlyozzák. Kurátor Zsófi személyiségét két alapérzés határozza meg: a gyász és a büszkeség. A görög drámai jelleget erősíti az is, hogy a regény játéktere szűk, világmitszete zárt, az események, történések benne fátumszerűek, és ilyen értelemben emelkednek meghatározó érvényűvé. Németh László regényírói újítása azonban nemcsak annyi, hogy a hagyományos realista mesélő epika cselekményességét leszűkíti, alakjait és eseményvilágát mitikus távlatokkal jelképszerűvé emeli. Legalább ennyire fontos az, hogy a görög jelleget mezőföldi alakban ismeri fel, s abban kelti életre. Más szóval: léletszerű, anyagközeli ábrázolásmódot egyesít jelképteremtő stilizációval. Ezért teljes jellem Kurátor Zsófi kényszerű jellemredukciója ellenére is. Az érzékletesen megjelenített belső lelki folyamat révén válnak a regény fátumszerű elemei a lélektörténet reális mozgatóivá. Így az eseménysor „végzetszerű következetessége, mitikus-drámai töltése... a külső eseménysor akauzális (nem realizisztikus) kapcsoltsága ellenére mégis határozott oksági viszonyokat észlelünk a regényben”, mert „a belső történet, a »lelki« reakciók és állapotváltások szintjén szerves a kifejtés, folyamatos, organikus az épülés.”⁶

Mitosznak, jelképiségnek és közvetlen, anyagszerű, életes eleveenségnek a zavartalan harmóniáját azáltal teremti meg Németh László, hogy a redukált cselekményre a realista tudatregény rendkívül gazdag reflexív boltozatát építi. Az elemző tudat láttatja és értelmezi az eseményeket. Az eseményeknek önmagukban is van az olvasó számára jelentésük, itt azonban ez a jelentés igen nagy mértékben kitágul, megváltozik, ellentéteződik, rétegeződik, többdimenzióssá válik a reflexív réteg révén.

Ezt a rétegzettséget sokirányúvá, feszültté, disszonanciák által szerveztette teszi Kurátor Zsófi tragikus léthelyzete: a férjét, majd kisfiát is veszített fiatalasszony egyedül küzd ellenséges környezetével. Látószögét és viselkedését tehát az állandó hadiállapot, s nem a személyiség belső erőinek önazonossága, nyugalma határozza meg.

Az önelemzés és környezetelemzés ezért kegyetlenül éles, sokszor szarkasztikus, de – éppúgy mint az *Iszonyban* – „a tudattörténet háttérében álló lélektani eljárás empirikus-kauzális természetű”.⁷

A főhős önvédelmező küzdelemhelyzete természetszerűleg leplezi le környezetének – az ő megítélése szerint – ellenségeinek egész világát. Nem véletlen, hogy a *Gyász* elemzői oly nagy nyomatékmal mutattak rá társadalomképeének hitelességére és mélységére. „Németh Lászlónak gazdag és ritka értékű élményei vannak raktáron a módos parasztok életéből; az adatokat úgy önti mint Móricz, a keserűséget és reménytelenséget mint Kodolányi. Épp, mint felülről, egy külön szempont magasságából nézi: a magyar gazdag parasztságról megdöbbenően éles és hiteles látóképet készít... Szenvedélyes éberséggel figyelni alakjai mozdulatait, egy fintorukat nem hagyja éles megjegyzés nélkül. A két vidéki orvos éppúgy lelepleződik, akár a parasztok: semmiben sem különböznek tőlük”⁸ – írta Illyés Gyula a *Nyugatban*. Gaál Gábor a *Korunkban* a regény mélylélektani módszerét és „faluvonatkozásai”-t egyszerre dicsérte, lélektani elemzésében a magyar falu fojtottságát, kibírhatatlanságát észlelte.⁹

A későbbi elemzések is árnyaltan világították meg a Zsófit önpusztító szerepbe hajszoló környezet egyes alakjait és egészének jellegét is: Kovács Kálmán az egyes alakok jellemzése után állapítja meg, hogy „nyomasztó hős és deformáló környezet liciált itt egymásra, s a kölcsönhatás révén bontakozott ki a lélekfejlődés íve”.¹⁰ Bakonyi István pedig a szűkebb környezet, a család „vagyonai érdekei”-t és a tágabb kör, a faluközösség egyéniségnyomó hatását világítja meg az elidegenedés jelenségét vizsgáló tanulmányában.¹¹

A görög tragédiák ösztönzése nyomán megteremtett jelképiség és az elemző társadalomrajz egyaránt a legfőbb célt, egy nagyformátumú személyiség lélekábrázolását szolgálja a *Gyászban*.

Németh László éppen azáltal teremtette meg a lélektani regény új változatát, hogy lélekrajz, társadalomrajz és mítosz egységét hozta létre. Regényei „középpontjában egy emberi tudat- és érzélemvilág részletesen elemző leírása áll, s körülötte fokozatosan bomlik ki a környező világ képe. Hosszadalmas leírást, az alak, tárgy vagy helyszín külön jellemzését sehol nem adja. Mégis eléri, hogy főhősének belső ábrázolása a világ mind nagyobb köreit vonja magához.”¹² Kurátor Zsófi kivételes személyisége sokat foglalkoztatta az irodalomtudományt. Nagyformátumú hős, akinek tragikus életútja, eleven emberi személyiségből élettelen szoborrá merevedése büszkeségből önként vállalt sors is. Nagyságában vonzó, végletes deformációjában tragikus. Egészében mégis egy torz magatartás sorsképe, s mint ilyen, örök érvényű tanulságok foglalata is. Személyisége a regény nagy részében küzdelemben, környezetével való harcban mutatkozik meg. Tragikuma, hogy csak igen rövid ideig képes azonos lenni önmagával, szerepbe kényszerül. Személyisége és a magára vett szerep között igen hamar rés támad. Tragikuma, hogy nem a személyiségéhez, hanem a közeg által ráerőltetett szerephez ragaszkodik erősebben. Büszkeségében, értéktudatában a rossz reagálások, rossz válaszok egész sorát követi el önpusztító módon. Személyiségképe hiteles és sorsszerű. Ez utóbbi vonása nem gátolhat meg abban, hogy sorsának tragikus logikáját értékővő

gonddal tudatosítsuk. Akár mai, mindenkori emberi helyzetünkre fordítsuk át. Úgy, ahogy Németh László nemcsak bátorítást, hanem „klasszikus fékezőt” is kapott Szophoklész alakjaitól.

II.

A magatartást minősítő tünődést ösztönzi Németh László regénypoétikájának az a talán mindmáig nem eléggé értékelt korszerű vonása, hogy fölöttébb összetett, ironikus, szatirikus, sőt olykor szarkasztikus esztétikai minőséget sem nélkülöző, sokszempontú tudatelemzése, reflexiója többféle magatartás, többféle reagálás lehetőségét jelzi. Ezt a szemléleti nyitottságot az állandóan „hadi zónában lévő”, sérelmet, veszélyhelyzetet érzékelő elemző tudat szűkíti le a regényben oly módon, hogy kikapcsolja a természetes életlehetőségeket, s egyre jobban a sértett személyiség romboló és főként önpusztító indulatának engedi át a lét terepét.

A regény teremtett valóságképe a reflexív tudat differenciált tevékenysége eredményeként jelenik meg, az olvasónak sok-sok, olykor gyökeresen ellentétes vélekedésből kell azt összeraknia. Viselkedés és őszinte vélemény között igen nagy a különbség, de ezt a Kurátor Zsófi tudatával azonosuló elbeszélő folyamatosan leleplezi, nemcsak azt közvetíti, amit a szereplők mondanak, hanem azt is, amit gondolnak, amit éreznek. Céljaik érdekében hazudnak, kitalálnak történeteket, eltúlozzák a pletykákat, állandóan manipulálnak, célszerű beállításokat alkotnak. A regényvilágban egyszerre jelenik meg valamely esemény és annak összetett, leleplező értelmezése. Olykor az esemény és az értelmezés között alig van kapcsolat, hiszen az értelmezést, beállítást, pletykálkodást egy olyan szokásrend és érdek képviselői végzik, akik föl sem fogják Kurátor Zsófi jellemének sajátosságait. Nem számolnak a különbözőzés, a sajátosság lehetőségével, csak a megszokott rítusok szerint történő eseményeket tudják elképzelni. Emellett pletykaéhségük mérhetetlen, önös céljaiknak alárendelt torzítási kedvük gátlástalan. Ilyen értelemben a regény a falu szarkasztikus rajzának is tekinthető. Az írói elemző tekintet valóban a szereplők veséjébe lát, hamis magatartási mechanizmusokat leplez le.

Ebben a leleplezésben igen fontos szerepe van az úgynevezett „átképzeléses tudat-tükrözésnek”,¹³ az önelemzés ama sajátos formájának, amikor Kurátor Zsófi elképzeleli, hogy családtagjai vagy a „népek” miként vélekednek róla, mit mondanának bizonyos helyzetekben. Ez az átképzelés igen könnyen sikerül, hiszen minden ízét-árnyalatát ismeri saját életközegének. Amikor Mari bevallotta Zsófinak az őrmester iránti vonzalmát, Zsófi hallgatott. „Ha most az a lélek mozogna benne, amelyet az otthoni gerendák itattak bele, összecsapná a kezét: Jesszus, Te Marink, az őrmester; hva gondolsz, édesanyám megöl, ha megtudja.” Így kellett volna ennek történnie annak ellenére, hogy az apjuk is előre süvegelel és őrmester úrnak szólítja Balázst. Zsófi megveti ezt a képmutató világot, s minden ponton ellenkezik vele: „Zsófi azonban nem csapta össze a kezét, s nem sopánkodott, sőt édes káröröm szibbasztotta a szívét, mintha neki magának sikerült volna kijátszani a Mari szerelmén át a hazai gerendákat.” Hogy milyen jól elképzelte Zsófi a hazai vélekedést, az igen hamar igazolódik: az apja azzal fenyegeti meg Marit, hogy elpofozza a háztól, ha még egyszer az őrmesterrel meglátja.

A szereplők igen gyakran önmagukat leleplezik le. Kiszelánának egyenesen két élettörténete van, az egyik jól kidolgozott eszményített szerep, a másik a keserűségben őszintén bevallott sors. De a faluba érkezését már megelőzik a róla szóló pletykák, tehát az önmaga által rajzolt eszményi képről már eleve nem hiszi az olvasó, hogy az

igaz. A két élettörténet közötti váltás egy pillanat alatt megy végbe Kiszela Imre viselkedése miatt: „Ekkora szívtelenség, de különösen a kétszáz pengő évtizedekre visszamenőleg megváltoztatta Kiszeláné felfogását a tulajdon életéről.” Később pedig minden erejével azon munkálkodik, hogy miképpen tudna megint közelebb kerülni az eszményi élettörténet-változat elhitetéséhez.

A Zsófit körülvevő közeg átvilágítása tökéletes, e közeg minősége gyarló, Zsófi számára egyre elviselhetetlenebb. Ennek a közegnek a regény zárt világában mégis meghatározó, szinte predesztináló szerepe van Zsófi életére. Ez személyiségének végzetes tragédiája: olyan közeg által kényszerített szerepet vesz magára, mely közeget gyűlöl és megvet. A szerepe tehát a saját normái szerint lényegében abszurd, mert értelmileg indokolatlan, indulatból táplálkozik.

Azt többen elemezték már, hogy milyen gazdag, mély lélekrajzot ad Németh László, midőn összetetten megmutatja azt a lelki folyamatot, melynek során a vonzó, életrevaló, szép asszony – a környezet által reáékesztett szerepet embertelenül el-túlozva – a gyász szobrává válik. Férje halála után néhány hónappal természetes módon megkezdődött benne az oldódás, felejtés. Egyre nehezebben rakta össze emlékezete az egykori eseményeket, megkezdődött benne házasságának átértékelése is, önkéntelenül fellobbanó érzéshullámai férfiak vonzásának örömét is jelezték. Már azzal a gondolattal nézegette színes ruháit, hogy a gyászév fele letelt, jövő húsvétkor fölveszi azokat...

A közeg azonban szerepre kényszerítette, jóllehet, először szinte megsemmisítő képet ad férje anyjáról, aki mások előtt megjátssza a teljesen összetört öregasszonyt, bottal jár, sajnálatja magát, pedig „nagy bánata mellett olyan szép piros a bőre”. Zsófi e közeg ellenében önként, büszkeségből vállalja a maga szerepét – érzésénél jóval nagyobb gyászát – oly mértékben, hogy végül azonosul a torzá túlzott szereppel. Fiatalasszonyi mivoltából teljesen kivetkőzik.

Végzetesnek bizonyuló szerepvállalását dacból, büszkeségből, a vizsgáló tekintetektől, majd a hitvány pletykák által megsértve veszi magára. Éppen ebben a vonatkozásban mély figyelmeztetés a sorsa. Tragikus vétsége, hogy nem a saját személyiségéhez, hanem az általa is megvetett közeg által megkívánt szerephez ragaszkodott, sérelmeire a szerep túlhajtásával reagált.

A regény egyfelől leleplezi ezt a közeget, másrészt azonban az önmegsemmisítés tragikus folyamatát tárja fel.

Ha ez utóbbi vonásra figyelünk, az elhibázott, téves reagálások egész sorozata tárulkozik föl előttünk.

Az első szinten az ép lélek, egészséges test vágyainak és a vállalt szerepnek az ütközése e vágyak természetellenes lefojtásához, visszaszorításához vezet, s ez fokozatos önkirekesztés a társadalomból is. Egy több vonatkozásban értendő börtönszituáció önmagára erőltetése. Pedig hogy önkorlátozó fegyelme alatt ezek a vágyak milyen erősen élnek, arra később is igen sok jel, egész kidolgozott motívumsor mutat rá: álmai Kiszela Imréről, testének spontán biológiai-pszichológiai reakciói egy-egy pajkos tekintetre vagy a párna hús érintésére; még nyelvi kifejezésmódja is gyakran utal erre, midőn fogalmazásában negatív ítélettel is sok az erotikus elem („mégis van, aki számon tartsa, ki jár be hozzám éjszaka, ki sem”; „hátha egy este mégiscsak behívtam volna az őrmestert”). A vágyak jelentkezésének motívumait legtöbbször önironikus felhang kíséri annak jelzésként, hogy olyan régióba merészkedett, amelyik számára tilos, jóllehet, természetes volna.

A torzulás másik motívumsorát Zsófi hazugságai, dolgokat eltúlzó beállításai, „elhatalmasodott vádaskodó szenvedélye”, „mániákus vádjai” képezik. Ezekben a deformálódó lélek lealjasul a saját közegéhez. Eljut addig, hogy már még Kiszelné is szeretné visszavezetni „ezt a képzeletbeli gonoszságot az életbeli komizság megszokott formáihoz”.

Az önsebzésnek is sok-sok változatát figyelhetjük meg ebben a romboló folyamatban: Zsófi egy idő után eleve szenvedni, fájni akar, rosszul esik neki, bántásnak érzi azt is, amivel egyetért: „Igazat adott az apjának, és mégis megsértődött.” Ő teremti meg az olyan helyzeteket, amelyekről aztán szenvedhet. A testvére lakodalmában akadt volna beszélgetőtársa, de ő eleve azzal ment oda, hogy „nincs rá itt senkinek szüksége”, s aztán „fájdalmas gyönyörűséggel kapott rajta, ha a vőlegény rokonai kisegítő aszszonynak nézték”. Ugyanilyen önsebző módon túlozza el az őt ért valóságos sérelmeket, pletykákat.

Különösen erősen működik az úgynevezett projekciós ösztöne, a személyiségnek az a torz tulajdonsága, hogy bajában a hozzá legközelebb állókon tölti ki bosszúját. Mari volt az egyetlen ember, aki minden álság, képmutatás nélkül, őszintén feltárulkozott előtte, akinek szerelméről szóló vallomását előbb ő is megértéssel, szeretettel, egy kicsit önmaga vágyait is élve hallgatta. Amikor azonban anyósa és anyja aljas rágalommal illette Zsófit, ő Marit kegyetlenül kidobta, udvarlóját szarkasztikusan minősítette: „Csak énhozzám ne gyere. Nem azért őrzöm tisztán az uram nevét, hogy miattad hozzanak hírbe mindenféle lóporfajú béresnéppel.” Ugyanezzel az indulattal utasította vissza saját kisfiának a kérését száraz, idegen hangon úgy, hogy a gyerek elémült tőle. „Bogárszemeiben ijedt ámulással ment a megváltozott gondviselés nyomán.” Kegyetlenül aljasodva csúfolja kisfia előtt a púpos Irmát, kiszámítottan elhelyezett sértésekkel bántja meg, majd megalazza és elzavarja. Hasonlóképpen semmisíti meg azokat, akik egy-egy pillanatra mégiscsak megmozdítottak benne valamiféle női érzést: „Szegény őrmester megsántult, a válla leesett, az álla megdagadt, a szemei kilógtak az üregükből. Zsófi borzalmas bosszút állt rajta azért a pillanatért, amelyben a kerítésre könyökölt, és egy kicsit megolvastotta a szíve körül a vért.”

A minden jelenségből csak a saját sérelmét kiolvasó, csak sérelmei ápolására koncentráló személyiség előbb próbál képzelődései álomszigetére bezárkózni. A jórészt maga teremtette börtönből az irrealitás szférájában kiszabadulni. Sérelmeinek ápolása, örök viaskodása azonban egyre inkább az örületbe vezet.

Környezete sértő, kényszerítő kihívására az önrombolás különféle módjaival válaszolt.

Kurátor Zsófiiban is föl-fölvetődik a természetesebb emberi reakálás igénye, de sérelmei ösztönösen sebző és még inkább önsebző indulatokat váltanak ki belőle.¹⁴ Sorsa ily módon az eltévesztett reakálások tragikumával figyelmeztető. Autonómia-igényű személyiség, de autonómiáját csak egy önrombolással torzított magatartásban képes megvalósítani. Sorstörténete éppen ezért vált ki az olvasóból katartikusan ellentétes hatást: a pozitív, életelvű reakálások megtalálásának az igényét, szükségességét erősíti – bármely körülményben.

JEGYZETEK

1. Németh László: Negyven év – Horváthné meghal – Gyász, 1969. 13.
2. Németh László: A Gyász elé. In.: Németh László i. m.: 549.
3. Uo. 551.
4. Illyés Gyula: Németh László: Gyász. In.: I. Gy.: Iránytűvel I. 1975. 437.
5. Cs. Varga István: Archetípus és regényforma: a Gyász. In.: Cs. V. I.: Tanújelek, 1987. 59–81.
6. Kulcsár Szabó Ernő az Iszony esetében mutat ki hasonló vonásokat: K. Sz. E.: A regényfikció három modellje. In.: K. Sz. E.: Műalkotás – szöveg – hatás, 1987. 202.
7. Uo.
8. Illyés Gyula: i. m.: 437–438.
9. Gaál Gábor: Németh László és Kurátor Zsófi. In.: G. G.: Válogatott írások, I. Bukarest, 1964. 579.
10. Kovács Kálmán: Németh László: Gyász. In.: K. K.: Eszmék és irodalom, 1976. 294.
11. Bakonyi István: Elidegenedés Németh László Gyász és Iszony című regényében. *Literatúra*, 1977. 2. 84–85.
12. Béliádi Miklós: Németh László. In.: B. M.: Érintkezési pontok, 1974. 176.
13. Kulcsár Szabó Ernő i. m.: 209.
14. Kurátor Zsófi viselkedésének ösztönösségét Kocsis Rózsa is elemzi: Kocsis Rózsa: Németh László világgépe és regényszemlélete a Gyászban. *Alföld*, 1980. 63.